

MÜASİR DÖVRDƏ MƏKTƏB KİMYA KURSUNUN MƏZMUNU VƏ STRUKTURU BARƏDƏ

Akif Əliyev

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, ped.ü.e.d.

Məktəb kimya dərsləklərinin məzmunu ümumi təhsil sistemində təlimin ümumi məqsədləri, kimya fənninin bu sistemdə yeri və kimya elminin öz məzmunu ilə müəyyənləşdirilir. Məktəb kimya dərsləklərinin məzmunu əsasən kimya elminin ən vacib sahələrindən götürülmüş, didaktik baxımdan işlənmiş və ümumiləşdirilmiş, şagirdlərin qavraya biləcəyi formada şərh edilmiş məlumatlardan ibarət olur. Bu məlumatlar *k i m y a n ı n ə s a s - l a r ı* adlandırılır.

Müasir dövrdə ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin məzmunu dörd sistem (dörd sahə) üzrə təqdim olunur (8):

1) Kimyanın və kimya texnologiyasının əsaslarına aid nəzəri, metodoloji və tətbiqi biliklər sistemi;

2) Kimyəvi biliklərə uyğun olan bacarıqlar və vərdişlər sistemi. Bu bacarıqlar və vərdişlər şagirdlərin əməli təlim fəaliyyətinə və öz biliklərini praktik işlərdə tətbiq etməyə imkan verir;

3) Mürəkkəb təlim-idrak məsələlərinin həlli üçün gərəkli olan bilik və bacarıqlara yiyələnmədə yaradıcı yanaşma praktikasına əsaslanan metodlar, fəaliyyət üsulları və priyomlar sistemi;

4) Ətraf aləmlə, sosial mühitlə kimyanın əlaqələrinə aid münasibətlər sistemi.

Bütün bu sahələrin məzmununda olması kimya təliminin məqsədlərinin məktəbdə reallaşdırılması üçün mühüm şərtidir.

Məlum olduğu kimi respublikamızda yeni fənn kurikulumlarının tətbiqinə qədər məktəblərdə istifadə olunan dərsləklərin əsas məqsədi təhsil alanlara mümkün qədər çoxlu bilik vermək, onların yaddaşını nəzəri biliklərlə zənginləşdirmək idi. Müasir dərsləklərin məzmununun seçilməsində isə o prinsip əsas götürülür ki, insanın ensiklopedik biliyi, savadı olması vacib deyil, əsas odur ki, o, əldə etdiyi bilik və bacarıqları ümumiləşdirərək konkret həyati situasiyalara tətbiq etmək, real həyatda meydana çıxan problemləri həll etmək qabiliyyətinə yiyələnsin. Belə yanaşmanın əsas istiqaməti çoxlu sayda müxtəlif informasiyalar dünyasında şagirdləri müstəqil fəaliyyət göstərməyə hazırladır.

Müasir dövrdə məktəb kimya kursuna aid olan dərsləklərin məzmunu: a) şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici olmalı, praktik həyatla əlaqələndirilməlidir; b) kimya dərsləyinin məzmunu başlanğıc sinifdə (VII sinif) daha sadə və asan

anlaşılan olmalı, yeni anlayışların mahiyyəti sadə cümlələrlə və əyaniliklərin köməyi ilə izah edilməlidir; c) məktəb kimya dərsliyi elmi cəhətdən savadlı tərtib olunmalı yəni, təsvir olunan maddələrin xassələri və kimyəvi reaksiyalar həqiqətdə olduğu kimi verilməlidir.

Məktəb kimya kursunun məzmunu, eləcə də strukturu müəyyənləşdirilərkən didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri, həmçinin dövrün, zamanın tələbləri nəzərə alınmalıdır.

Didaktikanın və metodikanın ümumi prinsipləri aşağıdakılardır (9,10) :

1. Təlim materiallarının kimya elminin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu.

2. Kimyəvi anlayışların inkişafda verilməsi.

3. Təlim materiallarının qavranılmasında çətinliklərin xırdalanması.

4. Tarixilik.

5. Təlim materiallarının həyatla, praktika ilə əlaqələndirilməsi.

Müasir dövrün mühüm tələbləri (1)isə bunlardır:

- təlim materiallarının seçilməsi və şərhində maddələrin, reaksiyaların tətbiqinə və praktik əhəmiyyətinə daha çox üstünlük verilməlidir;

- təlim materiallarının qavranılmasını asanlaşdırmaq üçün dərslərdə çoxlu sayda illüstrasiyalar olmalıdır;

- hər paragrafın sonunda onun mətninə və keçmiş dərslərin materiallarına aid ən vacib bilik və bacarıqları aktuallaşdırmaq üçün müxtəlif çətinlikdə suallar, məsələlər və çalışmalar verilməlidir;

- öyrəniləcək təlim materialına aid bilikləri möhkəmləndirmək və fənnə marağı artırmaq üçün dərslərdə praktik işlərin, nümayiş və laboratoriya təcrübələrinin gedişinə aid təlimatlar olmalıdır;

- dərslərdə həm baza biliyi, həm də dərinləşmiş bilik vermək üçün nəzərdə tutulursa paragrafın mətni həm iri, həm də xırda şriftlə yazılmalı və yaxud müxtəlif rənglərdən istifadə olunmalı, hesablama məsələləri də müxtəlif çətinlikdə olmalıdır;

- dərslərin sonunda təlim materiallarının əksəriyyətinə aid ən vacib informasiyaları əks etdirən əlavələrin (cədvəl, sxem və s.) verilməsi məqsədəuyğundur.

İndiki dövərdə Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində məktəb kimya kursunun məzmunu 2013-2014-cü ildən tətbiq olunan kimya fənn kurikulumunda öz əksini tapmışdır. Burada kursun məzmunu təlim nəticələri və məzmun xətləri üzrə standartlarda ümumi şəkildə ifadə olunmuşdur. Kurikulum mətnində həmçinin məzmunu reallaşdırmaq üçün fəaliyyət xətləri (üsulları) da verilir. Kurikulumun tələblərinə görə orta və tam orta ümumtəhsil məktəb kimya kursunun məzmunu üzrə gözlənilən ümumi təlim nəticələrinə (6,7) diqqət yetirək.

1. Ümumi orta təhsil səviyyəsi (VII-IX siniflər) üzrə şagird:

- maddələrin quruluşunu, xassələrini, onların çevrilmələrinin səbəbini izah edir;

- kimyəvi hadisələrin mahiyyətini dərk etmək üçün müşahidələr və təcrübələr aparır, alınmış nəticələr əsasında onlara münasibət bildirir;

- maddələri, onların bir-birinə çevrilməsi reaksiyalarını tətbiq və idarə edir;

- ətraf aləmin sadə kimyəvi mühafizə qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir, müşahidə etdiyi hadisələri ümumiləşdirib təqdim edir;

- kimya sahəsində görkəmli alimlər və onların xüsusi əhəmiyyətə malik elmi kəşfləri, nailiyyətləri haqqında məlumatların ötürülməsi və yayılmasında iştirak edir.

2. Tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə şagird:

- qeyri-üzvi və üzvi maddələri fərqləndirir, onların xarakterik cəhətlərini izah edir;

- kimyəvi maddələri və hadisələri məişətdə tətbiq edir;

- kimyəvi qanun və qanunauyğunluqların mahiyyətini dərk etmək üçün eksperimentlər və müşahidələr aparır, nəticələrini ümumiləşdirir, bu barədə şifahi və yazılı təqdimatlar hazırlayır; ekoloji problemlərin – ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı kiçik layihələr hazırlayır və təqdim edir.

Kimya fənni üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmun xətləri məzmunun zəruri istiqamətləridir. Məzmun xətləri şagirdlərin öyrənəcəyi məzmunu daha aydın təsvir etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Kimya fənni üzrə aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir (7):

- Maddə və maddi aləm
- Kimyəvi hadisələr
- Eksperiment və modelləşdirmə
- Kimya və həyat

Fəaliyyət xətləri (üsulları). Fəaliyyət xətləri məzmun xətlərində əks olunan biliklərin əldə edilməsində şagirdə praktik imkan yaradır. Fənnin məzmun standartları bu fəaliyyət xətləri ilə əlaqəlilik əsasında tətbiq olunur. Kimya fənninin tədrisində aşağıdakı fəaliyyət xətləri əsas götürülür: 1) maddələrin adlandırılması; 2) təyin etmə; 3) tərtib etmə; 4) xarakterizə etmə; 5) izah etmə; 6) problemin həlli; 7) kimyəvi təcrübələrin yerinə yetirilməsi; 8) məsələ və çalışma həlli; 9) kimyəvi hesablamalar; 10) təqdim etmə.

Fəaliyyət üsulları məzmun xətlərindən fərqlənməklə yanaşı, onların hər biri ilə əlaqəlidir. Bu üsullar məzmun üzrə biliklərin əldə edilməsi və istifadəsi yollarını müəyyənləşdirmək, onları təsvir etmək məqsədi daşıyır və şagirdlər tərəfindən kimya fənninin əhəmiyyətinin dərk edilməsində, ona kompleks

bacarıqların toplusu kimi baxılmasına xidmət edir. Şagird kimyadan mənimsəyəcəyi məzmunu müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə nail ola bilər. O, fəaliyyəti zamanı problemləri həll etmək üçün mühakimələr yürüdür, onları sübut edir. Fəaliyyət xətləri kurikulumun həyata keçirilməsi üçün məzmun standartlarının mənimsənilməsinə təmin edir.

Məktəb kimya kursunun məzmunu necə seçilir? Bu məsələni nəzərdən keçirək. Məktəbdə kimya fənni üzrə təhsil iki əsas biliklər sisteminin qarşılıqlı əlaqələrdə öyrənilməsinə ehtiva edir: a) maddələr haqqında biliklər sistemi; b) onlarla əlaqəli olan kimyəvi proseslər haqqında biliklər sistemi. İndiki dövrdə elmi dünyagörüşün formalaşdırılması, şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, fənnə marağın stimullaşdırılması imkanları və praktik əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla məktəb kimya kursunda aşağıdakı maddələrin öyrənilməsi məqsəddə uyğun hesab (8) edilir:

- böyük idraki əhəmiyyət kəsb edənlər (hidrogen, oksigen, su, bəzi metallar və qeyri-metallar, tipik oksidlər, əsaslar, turşular, duzlar);

- böyük praktik əhəmiyyəti olanlar (mineral gübrələr, sabun, sintetik yuyucu vasitələr və b.);

- müasir elm və istehsalatın nailiyyətlərini əks etdirənlər (sintetik kauçuklar və liflər, plastik kütlələr və b.)

Məktəb kimya kursunda əsas yarımqrup elementlərinin öyrənilməsinə daha çox vaxt ayrılır. Əlavə yarımqrup elementləri barədə isə qısa məlumat verilir. Bunun səbəbi onların atomlarının daha mürəkkəb quruluşda olması və birləşmələrinin şagirdlər tərəfindən çətin mənimsənilməsi ilə izah olunur. Bunu və geniş praktik əhəmiyyətini nəzərə alaraq məktəbdə yalnız dəmir və onun birləşmələri ətrafında öyrənilməli, sink, mis və xrom haqqında isə ümumiləşmiş qısa məlumat verilməlidir.

Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində qeyri-metalların metallardan sonra öyrənilməsi metodik cəhətdən daha düzgün hesab edilmişdir. Belə ardıcılıq qeyri-üzvi maddələrdən üzvi maddələrə keçidi daha anlaşılqı edir. Karbon yarımqrupu elementlərindən sonra karbon elementinin çoxsaylı üzvi birləşmələrinin öyrənilməsinə başlanmasını həm müəllimlər, həm də şagirdlər təbii hal kimi qəbul edirlər.

Kimyəvi elementlər haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsində, onların və onların əmələ gətirdiyi birləşmələrinin arasında əlaqələrin yaradılmasında dövrü qanun və kimyəvi elementlərin dövrü sisteminin böyük rolu vardır. Dövrü qanun elementlərin və onların əmələ gətirdiyi birləşmələrin tərkibini, quruluşunu və xassələrinin inkişafını, qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirir. Dövrü qanunun qrafik ifadəsi olan dövrü sistem elementlər haqqında biliklərin ümumiləşdirilməsini və təbii təsnifatını aparmağa imkan verir. Dövrü qanun və dövrü sistemin atomun elektron quruluşu baxımından təhlili orta ümumtəhsil

məktəbin kimya kursunun nəzəri əsasını təşkil edir.

Məktəb kimya kursunun ikinci sistemi yuxarıda deyildiyi kimi maddələrin xassələri ilə sıx əlaqəli olan kimyəvi proseslərdir. Bu sistemdə kimyəvi proseslərə aid aşağıdakı biliklər müəyyənləşdirilir:

- kimyəvi reaksiyaların əsas tipləri;
- kimyəvi reaksiyaların gedişi qanunauyğunluqları;
- kimyəvi proseslərin idarəedilməsi üsulları;
- həllolma və elektrolitik dissosiyasiya proseslərinə aid ən mühüm biliklər.

Kimyəvi reaksiyalara dair nəzəri biliklərin mənimsənilməsi üçün şagirdlərin qavraya bildiyi ən tipik nümunələr seçilir. Kimya kursunun öyrənilməsinə başlanan ilk vaxtlarda reaksiyalar haqqında empirik biliklər (müşahidə və təcrübələrin köməyi ilə əldə edilənlər) verilir. Yuxarı siniflərdə kimyəvi reaksiyaların elektron nəzəriyyəsi əsasında təhlili və araşdırılması bu təlimin daha tam şəkildə dərk edilməsi ilə nəticələnir. Məktəb kursunda elektromənfiliyin, oksidləşmə dərəcəsinin və kimyəvi rəbitənin öyrənilməsi oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının mexanizminin dərk edilməsinə imkan yaradır.

Kimyəvi reaksiyaların gedişi qanunauyğunluqlarını bilməklə onların həyata keçirilməsini reallaşdırmaq, istiqamətini və sürətinin müəyyənləşdirmək olur. Bu qanunauyğunluqların məktəbdə öyrənilməsi şagirdlərin inkişafında, elmi dünyagörüşlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır.

Məktəb kimya dərsləklərinin strukturu (quruluşu) və ona verilən müasir tələbləri araşdırmağa çalışmaq. Təlim kursunun strukturu dedikdə məzmunun struktur komponentlərinin və məzmunu aid olan əsas bilik növlərinin arasındakı daxili əlaqələr başa düşülür. Məktəb kimya kursunun strukturuna onun quruluşu ilə bağlı ideyalar və yanaşmalar, məzmunun tərkib hissələri və hissələrin quruluşu, kimya təhsilinin müasir tendensiyaları önəmli təsir edir. Hər hansı fənnin, o cümlədən kimya fənninin strukturu müəyyənləşdirilərkən biliklərin inkişafında sistemlilik, ardıcılıq və varislik nəzərə alınmalıdır.

Məktəb kimya kursunun strukturuna hazırda aşağıdakı tələblər qoyulur(9):

- ən mühüm nəzəri biliklərdən zərurət olduqda, sistemli şəkildə istifadə edilməsi;
- təlim materiallarının ardıcılığının didaktik cəhətdən əsaslandırılması;
- biliklərin, bacarıqların şüurlu və sistemli mənimsənilməsi üçün təlim materiallarının optimal, məntiqi məzmunu malik olması.

Məktəb kimya kursunun (dərsləklərin) strukturu düşünülərkən təlim materiallarının seçilməsinə, harada yerləşdirilməsinə bilavasitə təsir edən və kursun məzmununda əks olunan başlıca, fundamental, aparıcı ideyalar, nəzəriyyələr, qanunlar və anlayışlar əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Ümumiləşmiş biliklər və onların inkişafı əsasən ideyalarla, kimyəvi hadisələr və

qanunauyğunluqlar haqqında biliklərlə, anlayışlarla, maddələrin fiziki-kimyəvi təbiəti və keyfiyyət dəyişmələrinə aid biliklərlə və nəzəriyyələrlə ifadə olunur, onlarda öz əksini tapır. Qanunlar isə maddələr və hadisələr arasındakı ən ümumi əlaqələri və münasibətləri aşkarlayır, izah edir.

Müasir dövrdə Azərbaycan məktəblərində kimya kursunun yeni strukturu hazırda tətbiq olunan kimya fənn kurikulumu standartlarında (proqramında) əsasən öz əksini tapmışdır. Burada VII – XI siniflər üçün verilmiş təhsil standartları bir sinif daxilində, həm də sinifdən-sinfə keçdikcə sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə doğru inkişaf etdirilir. Standartlarda həm biliklər, həm də bacarıqlar ifadə olunur. Bilik və bacarıqlar nəticəyönümlü və integrativ xarakterlidir. Kurikulumda verilmiş standartlardan əvvəl dərs ilinin sonunda hər sinif üçün gözlənilən təlim nəticələri verilir. Standartlarda ifadə olunmuş bilik və bacarıqların başqa fənlərlə əlaqələri isə ayrıca cədvəldə təqdim olunur.

İndiki dövrdə (2014-2015-ci dərs ilindən başlayaraq) məktəb kimya kursu konsentrik prinsip əsasında qurulur. Bu prinsipə görə kimya kursu üç mərhələdə tədris olunmalıdır:

1-ci mərhələ - propodevtik kurs (sistematik kursun öyrənilməsinə hazırlıq kursu, 7-ci sinif);

2-ci mərhələ - sistematik kurs (8 və 9 – cu siniflər);

3-cü mərhələ - təmayüllü kurslar, xüsusi və fakultativ kurslar (10, 11 və 12-ci siniflər).

İkinci ümumi orta təhsil mərhələsində ümumi və qeyri-üzvi kimyanın əsaslarına dair sistematik kurslar öyrənilir. Bu mərhələdə (9-cu sinifdə) doqquzillik icbari təhsilə keçidlə bağlı həmçinin üzvi maddələr haqqında ən mühüm məlumatlar verilir.

Üçüncü ümumi tam orta təhsil mərhələsində kimya fənnini profilli (təmayüllü) kurslar şəklində öyrənmək nəzərdə tutulur. Təmayülünə görə bu kursları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: humanitar təmayüllü kurslar, ümumtəhsil təmayüllü kurslar, təbiət elmləri təmayüllü kurslar.

Azərbaycan ümumtəhsil məktəblərində kimya kursunun strukturu 2008-ci ildə qəbul edilmiş və 2012-ci ildə təkmilləşdirilmiş kimya fənn kurikulumuna əsaslanmalıdır. Kimya fənn kurikulumunun ilk variantı “Kurikulum” jurnalında və internetdə verilmiş, onun təkmilləşdirilmiş variantı isə “Kimya məktəbdə” elmi-nəzəri və metodik jurnalının 2012-ci il 3-4-cü nömrəsində dərc olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Mehrabov Müasir təhsilin konseptual problemləri, Bakı-2010.
2. R.Y.Əliyev, Ə.T.Əzizov Kimyanın tədrisi metodikası. I cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005, 365 səh.
3. R.Y.Əliyev, Ə.T.Əzizov Kimyanın tədrisi metodikası. II cild, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 394 səh.
4. Qurbanov Ə.N., Məmmədova A.Z., Şadlinskaya G.V. Kimyanın tədrisi metodikası praktikumu. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2014, 461 səh.
5. A..H.Əliyev, Müasir pedoqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası, Bakı, Mütərcim, 2009
6. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəbləri üçün kimya, fizika və biologiya fənn kurikulumu layihələri, 2007
7. "Kimya məktəbdə" jurnalı, 1912, № 3-4
8. Методика преподавания химии: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по хим. и биол. спец.- М.: Просвещение, 1984. – 415 с.
9. Космодемьянская С.С., Гильманщина С.И. Методика обучения химии. Казань.: Редакционный издательский центр, 2011 – 146 с.
10. Дидактика средней школы / Под ред. М.Н.Скаткина / М., «Просвещение», 1982.

Акиф Алиев

О содержании и структуры школьного курса химии на современном этапе образования

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются содержательные системы (области) школьного курса химии, классифицируются и раскрываются общие принципы дидактики и методики, даются современные требования к содержанию предмета химии при выборе содержания курса для общеобразовательных школ Азербайджанской Республики.

В статье также даются современные требования к структуре школьного курса химии и описываются стадии обучения курса химии по принципу концентризма.

Akif Aliyev

About structure and content of school course in chemistry at the present stage of education

ANNOTATION

The article deals with the system (areas) of school course content, contemporary requirements of chemistry curriculum when selecting content at secondary schools of Azerbaijan Republic.

Modern requirements to the structure of school course in chemistry and stages of learning on the principle of concentric features are also described in the article.

Açar sözlər: məzmun, struktur, didaktika, metodika, maddi aləm, məzmun xətti, fəaliyyət xətti, eksperiment, idraki əhəmiyyət, praktik əhəmiyyət, sistemativ kurs, təmayüllü kurs, propedevtika, konsentrizm prinsipi.

Ключевые слова: содержание, структура, дидактика, методика, материальный мир, содержательная линия, деятельная линия, эксперимент, познавательное значение, практическое значение, систематический курс, профильный курс, пропедевтика, принцип концентризма.

Key words: content, structure, didactics, methods, material world, content line, activity line, experiment, cognitive significance, practical significance, systematic course, profile course, propaedeutic, principle of concentric features.